HOMOFORMOS DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS TEKSTYNE

Erika Rimkutė

Vytauto Didžiojo universitetas, Donelaičio g. 58, LT-3000 Kaunas

MORFOLOGIŠKAI ANOTUOTAS TEKSTYNAS

Su daugiareikšmiais kalbos vienetais susiduriame kiekvieną dieną. Vieni jų sakytinėje kalboje skiriami intonacija, nes to padaryti neįmanoma rašytiniame tekste. Kiti tos pačios žodžio formos variantai paprasčiausiai neateina į galvą, nes suvokiamas kontekstas ir numanoma, kokie žodžiai jame yra labiausiai tikėtini. Dažniausiai gimtakalbiai, gerai išmanydami kontekstą, nesusimąsto, kaip įvairiai gali būti traktuojamos tos pačios žodžių formos. Nelengva įsivaizduoti, kad forma *kartu* gali būti priskiriama keturioms kalbos dalims: tai gali būti prieveiksmis (pvz., *einame kartu su draugais*), daiktavardis (pvz., *džiaugiausi tuo kartu*), būdvardis (pvz., *negaliu valgyti – kartu*) ir veiksmažodžio forma – dalyvis (pvz., *kartu, bet nepakartu žmogumi visi baisėjosi*).

Tokios daugiareikšmės kalbos vaizdą atskleidė automatiškai morfologiškai anotuotas lietuvių kalbos tekstynas, sudarytas iš Vytauto Zinkevičiaus sukurtos kompiuterinės programos „Lemuoklis“ apdorotų tekstų. Šiame gramatiškai pažymėtame tekstynėlyje ypač akivaizdus tapo mažai tyrinėtas gramatinis lietuvių kalbos daugiareikšmiškumas. Straipsnyje bandyta panagrinėti tik kai kuriuos gramatinio daugiareikšmiškumo atvejus: būtent kirčio vieta, priegaide ar balsio kiekybe besiskiriančias homoformas.

Vytauto Didžiojo universiteto gramatinėmis pažymomis praturtintas tekstynas sudaromas iš minėtos kompiuterinės programos „Lemuoklis“ anotuotų tekstų. „Lemuoklis“ gali pateikti antraštines žodžių formas ir tekste pavartotų žodžių formų gramatines charakteristikas. Taigi pirmiausia grynas tekstas **lemuojamas** – pateikiama tekstyne pavartoto žodžio antraštinė forma, t. y. *lema*, pavyzdžiui, formos *namą* atstatomas antraštinis pavidalas *namas*, t. y. vienaskaitos vardininko linksnis. Antrojo etapo metu gali būti pateikti žodžių formų **gramatiniai apibūdinimai**, reiškiami gramatinėmis kategorijomis, pavyzdžiui, nurodoma, kad forma *namą* – tai daiktavardžio vyriškosios giminės vienaskaitos galininkas. Toliau turėtų būti išaiškinami kelis antraštinius pavidalus turintys žodžiai, t. y. **panaikinamos dviprasmybės,** nes, pavyzdžiui, forma *laimės* gali būti sulemuota ir kaip *laimė,* ir kaip *laimėti*. Tam tikslui reikalinga speciali programa, kurios pagrindinė funkcija

būtų dviprasmybių panaikinimas (*ambiguity resolution*). Deja, tokios programos Lietuvoje dar nėra (Zinkevičius, 2000: 245; Marcinkevičienė, 2000: 22).

Kadangi kol kas dar neįmanoma automatiškai iš kelių daugiareikšmės formos gramatinių apibūdinimų pasirinkti vieną tinkamą, todėl belieka aprašyti daugiareikšmiškumo tipus, kurti taisykles, galinčias sumažinti žodžių formų nustatymo daugiareikšmiškumą. Šiuo straipsniu tebandoma aptarti fonetiškai skirtingas homoformas nesigilinant į jų nudaugiareikšminimo galimybes.

DAUGIAREIKŠMIŠKUMO RŪŠYS

Įvairiems kalbos lygmenims – darybiniam, leksiniam semantiniam, gramatiniam ir tekstiniam – būdingas daugiareikšmiškumas.

1. Darybinis daugiareikšmiškumas suprantamas kaip atskirų morfemų homonimija, pavyzdžiui, priesaga *-ėlis* vediniuose *dobilėlis* ir *ištvirkėlis* (Keinys, 1999: 52; Urbutis, 1956: 7; Jakaitienė, 1980: 42; LK I, 1990: 24; Soboleva, 1980: 81). Galima kalbėti ir apie priešdėlių daugiareikšmiškumą, pavyzdžiui, priešdėlis *be* žodžiuose *bedarbis, beskonis* ir *ar besveikas, ar begyvas* (DLKŽ, 2000). Tokios daugiareikšmės sudedamosios žodžių dalys gali būti vadinamos *homomorfemomis* (LKE, 1999: 249; Jakaitienė, 1980: 42; Sobeleva, 1980: 75; Achmanova, 1986: 6). Šiam daugiareikšmiškumo tipui priklauso darybiniai / išvestiniai homonimai (Urbutis, 1956: 7; Jakaitienė, 1980: 42; LK I, 1990: 24; Soboleva, 1980: 81).

2. Leksinis semantinis daugiareikšmiškumas apima tikruosius homonimus, polisemiją, homofonus ir homografus. **Tikrieji homonimai** – tie žodžiai, kurių fonetinis sutapimas yra absoliutus; jie priklauso tai pačiai kalbos daliai ir turi visiškai skirtingas reikšmes (Jakaitienė, 1980: 43; Urbutis, 1956: 4; LK I, 1995: 22; Soboleva, 1980: 75; Achmanova, 1986: 4; Katamba, 1994: 22; Palmer, 1981: 101; Yule, 1985: 86; LKE, 1999: 248).

Polisemija – kita leksinio semantinio daugiareikšmiškumo dalis. Tai reiškinys, kai tas pats žodis turi kelias reikšmes (LKE, 1999: 490; KTŽ, 1990: 44; Palmer, 1981: 48–50; Yule, 1985: 87; Katamba, 1994: 22). Sudėtinga skirti polisemiją ir homonimiją. Reikia atsižvelgti ir į etimologiją, nes tas pats žodis diachroniniu požiūriu gali būti polisemiškas, o sinchroniniu – homonimiškas. Dėl semantinės raidos, nuolatinio kalbos kitimo tolsta žodžių reikšmės, ir iš vieno žodžio susidaro keli nauji žodžiai. Tipiškas tokių homonimų pavyzdys – *banda* „būrys galvijų, kaimenė“ ir *banda* „nedidokas kepalas, kepaliukas“. Tik kalbos istorikai nustato šių žodžių ryšį (LK I, 1995: 25; Palmer, 1981: 48–50).

Homofonai – vienodai tariami, bet skirtingai rašomi žodžiai (LK I, 1990: 23; KTŽ, 1990: 79; Katamba, 1994: 22; Palmer, 1981: 101; Yule, 1985: 86). Šis leksinio semantinio daugiareikšmiškmo tipas negali būti plačiau analizuojamas dėl to, kad remiantis kompiuterine morfologinės analizės programa galima nagrinėti tik rašytinėje kalboje išryškėjusius daugiareikšmius atvejus, todėl homofonų paprasčiausiai nerasta.

Homografai – vienodai rašomos, bet skirtingai tariamos žodžio formos (Jakaitienė, 1980: 44; LK I, 1990: 23; KTŽ, 1990: 23–24; Palmer, 1981: 101).

Leksiniam semantiniam daugiareikšmiškumui dar priskirtinos tokios smulkesnės dalys kaip **žodžių žaismas, kalambūrai, paronimai** (LK I, 1995: 24–25).

Šiuo straipsniu bandyta išsiaiškinti, kaip atskirti homoformas, kurios gali nesutapti prozodiniais elementais, t. y. kirčio vieta, priegaide ar balsio kiekybe, ir homografus, kurių skiriamasis bruožas ir yra fonetinis nesutapimas.

3. Tekstinis daugiareikšmiškumas. Nevienareikšmiškai gali būti suprantamos ne tik pavienės žodžių formos, bet ir dėl ankstesnio ar platesnio konteksto nežinojimo skirtingai suvokiami žodžiai ar žodžių junginiai, pavyzdžiui, *Petras Jonaitis mano, kad jis neišlaikė egzamino*. Neaišku, ar *jis* – tai Petras Jonaitis, ar kitas asmuo (Lyons, 1978: 398; Persson, 1990: 161). Tai jau tekstinis daugiareikšmiškumas. Jam tirti reikalingas platesnis lygmuo, t. y. tekstas. Šiame darbe apsiribojama tik vieno žodžio kontekstu – taip analizuoti tenka dėl kompiuterinės programos „Lemuoklis“ šiuo metu dar gana ribotų galimybių, nes ši programa nesugeba atsižvelgti į platesnį kontekstą.

4. Išsamiausiai analizuojamą **gramatinį daugiareikšmiškumą** sudaro homoformos, kurios pagal kalbos dalių sutapimą dar skirstomos smulkiau:

1) sutampančios kaitomų kalbos dalių homoformos, pavyzdžiui:

*būdą**
dktv <būdas> dktv vyr.gim vnsk G
dktv <būda> dktv mot.gim vnsk G
kito
įvrd <kitas> įvrd vyr.gim vnsk K
vksm <kisti(-nta,-to)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l IIIasm

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad sutampa du skirtingų reikšmių daiktavardžiai, įvardis ir veiksmažodis. Žinoma, galimi ir kitų kalbos dalių sutapimai.

Tie daugiareikšmiai atvejai, kai abi kalbos dalys yra kaitomos, apima ir linksnių sinkretizmą, t. y. kelis sutampančius to paties žodžio linksnius, pavyzdžiui:

paslaptis
dktv <paslaptis> dktv mot.gim vnsk V dktv mot.gim dgsk G

2) kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių homoformos. Homoformas gali sudaryti viena kaitoma, kita nekaitoma kalbos dalis, pavyzdžiui, daiktavardis ir prieveiksmis:

seniai
dktv <senis> dktv vyr.gim dgsk V dktv vyr.gim dgsk Š
prvks <seniai> prvks

3) sutampančios nekaitomos kalbos dalys – dar viena gramatinio daugiareikšmiškumo dalis. Daugiareikšmiškumu pasižymi ir tarnybiniai žodeliai, pavyz-

* Pavyzdžiai straipsnyje nurodomi taip, kaip juos pateikia kompiuterinė programa „Lemuoklis“. Vartojami kiek kitokie kalbos dalių ir žodžių formų gramatinių kategorijų sutrumpinimai, nes tokios santrumpų formos pateiktos V. Zinkevičiaus programoje „Lemuoklis“ (plačiau žr. Zinkevičius, 2000: 250).

džiui, žodelis *o* gali būti dalelyte, jungtuku, jaustuku; *tik* – prieveiksmiu, dalelyte, ištiktuku (ir dar veiksmažodžio *tikti* forma). Nekaitomų kalbos dalių daugiareikšmiškumas gana dažnas, nes šie žodeliai dažnai vartojami, bet nelengva atskirti, kuri kalbos dalis yra konkrečiame kontekste pavartotas vienas ar kitas žodelis.

TERMINO APIBRĖŽIMAS

Kai kurios anksčiau pateiktos formos ne tik gali būti laikomos skirtingomis kalbos dalimis, bet skiriasi ir jų tarimas. Kyla klausimas, kaip reikėtų įvardyti tokias fonetiškai nesutampančias formas? Ar jos turėtų būti vadinamos homografais, ar homoformomis, ar dar kitaip? Kuo skiriasi homografai nuo homoformų?

Lietuvių ir kitų lingvistų darbuose **homoformos** (kartais jos priskiriamos gramatiniams/morfologiniams homonimams) apibrėžtos kaip atskiros, atsitiktinai sutampančios bendrinėje kalboje savo fonetine struktūra visiškai skirtingų žodžių formos, pavyzdžiui, *kiškis* (daiktavardžio vienaskaitos vardininkas) ir *kiškis* (sangrąžinio veiksmažodžio liepiamosios nuosakos vienaskaitos antrasis asmuo), arba fonetiškai sutampančios to paties žodžio formos, turinčios skirtingas gramatines reikšmes, pavyzdžiui, *ranka* (vnsk V) ir *ranka* (vnsk Įn), *akis* (vnsk V) ir *akis* (dgsk G). Homoformomis laikytini ir tokie žodžiai, kurių fonetiškai sutampa ne viena, o kelios formos. Pavyzdžiui, a) veiksmažodžiai, kurių fonetiškai sutampa tik bendratis ir iš jos padarytos formos: *gesti, gęsta, geso* „ugniai, šviesai nykti, blėsti“ ir *gesti, genda, gedo* „darytis netinkamam“; b) daiktavardžiai ir būdvardžiai ar dalyviai (skiriasi jų vienaskaitos naudininkas ir vietininkas, daugiskaitos vardininko ir naudininko formos): *bendras* „priklausomas visiems“ ir *bendras* „bičiulis, draugas“ (Jakaitienė, 1980: 42–43; Soboleva, 1980: 78; LK I, 1990: 23; KTŽ, 1990: 79). F. Katamba sutampančias tų pačių ar skirtingų kalbos dalių formas vadina **sinkretizmu**, taigi gerokai praplečia sinkretizmo terminą (Katamba, 1994: 25).

Homografai dažniausiai įvardijami kaip skirtingi žodžiai (ar jų formos), kurie vienodai rašomi, bet ištariami skirtingai (skiriasi arba priegaide, arba kirčio vieta), pavyzdžiui, *áušti* „vėsti, darytis nekarštam“ ir *aũšti* „švisti, brėkšti“ (Jakaitienė, 1980: 44; LK I, 1990: 23; KTŽ, 1990: 23–24; Palmer, 1981: 101).

Daugiausia neaiškumų kilo analizuojant tų pačių ar skirtingų žodžių formas, kurios skiriasi prozodiniais elementais, t. y. kirčio vieta, priegaide ar balsio kiekybe, nes neaišku, kaip pavadinti tokias formas – homografais ar homoformomis. Remiantis anksčiau pateiktu homografų apibrėžimu atrodytų, kad minėti nevienareikšmiai atvejai turėtų būti vadinami homografais, bet LK I rašoma, kad „yra ir homoformų, kurios vienodai rašomos, bet skiriasi kirčiu“ (pabraukta mano – E. R.) (LK I, 1990: 23). Pateikiami tokie pavyzdžiai: „*báltų* ir *baltū̃* (*báltai* ir *báltas*), *dóvanos* ir *dovanõs* (*dovanà* ir *dovanóti*), *màno* ir *mãno*“ (LK I, 1995: 23). Toks teiginys atrodo logiškas, nes analizuojant morfologiškai anotuotus tekstus pastebėta nemažai formų, kurios skiriasi tarimu. Bet kyla klausimas, kokiais kriterijais remiantis galima atskirti homoformas nuo homografų, jei homoformoms nebūtinas fonetinis tapatumas. Galbūt tarimu besiskiriančiomis homoformomis derėtų laikyti tik to paties žodžio formas, pavyzdžiui, *mamà* (vnsk V) ir *mãma* (vnsk Š), *galì* (veiksmažodžio *galėti* vnsk 2 asm) ir *gãli* (veiksmažodžio *galėti* 3 asm), o homo-

grafais – skirtingos reikšmės žodžius, pavyzdžiui, *kártis* „pagalys“ ir *kařtis* „plaukai ant arklio sprando“. Tačiau LK I pateikti pavyzdžiai nėra skirtingos to paties žodžio prozodiniais elementais besiskiriančios formos, o skirtingų reikšmių žodžiai. Dėl terminijos nevienodumo ir dėl to, kad analizės objektu pasirinktos sutampančios gramatinės žodžių formos, šiame straipsnyje homografai nenagrinėjami, o prozodiniais elementais nesutampančios formos laikomos homoformomis.

O. S. Achmanova tuos atvejus, kai skirtingai tariamos to paties žodžio formos, vadina **homografinėmis žodžių formomis** ir pabrėžia, kad tai nėra homografai (Achmanova, 1986: 436). Toks problemos sprendimo būdas atrodo priimtinas, todėl tas žodžių formas, kurios skiriasi prozodiniais elementais, būtų galima vadinti homografinėmis žodžių formomis, bet dėl pernelyg ilgo termino pasirinktas trumpesnis įvardijimas – tiesiog *homoformos*.

LKE teigiama, kad „homografai – įprastine rašyba vienodai rašomi kalbos elementai (žodžiai ar jų formos). Lietuvių kalbos homografai dažniausiai kartu yra ir homonimai“ (pvz., *kasa* „pynė“ – *kasa* „piniginių operacijų vieta“) (kitų lingvistų supratimu, *kasa* yra tikrasis/absoliutusis homonimas; šis pavyzdys galėtų būti laikomas homografu, jei sutaptų daiktavardžio *kasa* ir veiksmažodžio *kasti* esam. l. 3 asm. formos). Daiktavardžio *varpas* vnsk K forma ir veiksmažodžio *varpyti* esam. l. 3 asm. taip pat laikomi homografais (kituose darbuose – homoformomis). Skirtingai tariami homografai taip pat nėra jokia retenybė (pvz., *áušti* – *aũšti*, *pérėjimas* – *perė́jimas*, *girià* – *gìria*). Kartais šiuo terminu netiksliai vadinami tiktai nehomoniminiai homografai (LKE, 1999: 248).

Taigi iš pateiktų apibrėžimų matyti, kad gana problemiškas homoformų ir homografų skyrimas. *Homoformomis* šiame straipsnyje laikomos ir tos sutampančios žodžių formos, kurios skiriasi kirčio vieta, balsio kiekybe ar priegaide. Tuomet neaišku, kuo jos skiriasi nuo *homografų*. Autorė mano, kad homografais reikėtų laikyti skirtingai tariamus atskirus žodžius, o tų pačių žodžių prozodiniais elementais besiskiriančios formos gali būti priskiriamos homoformoms.

Šiam straipsniui medžiaga rinkta iš gramatiškai anotuoto lietuvių kalbos tekstyno, morfologiškai pažymėto kompiuterinės programos, kuri nekreipia dėmesio į skirtingą kirčio vietą ar priegaidę. Šis kriterijus iš dalies nulėmė tai, kad didžiausias dėmesys skiriamas ne fonetiniams žodžio formų sutapimams ar skirtumams, bet grafiniam tapatumui. Pirmiausia į akis krenta kalbos dalių sutapimai, žinoma, kai kurios sutampančios formos dar skiriasi ir fonetiškai. Todėl sutampančios toms pačioms ar skirtingoms kalbos dalims priskiriamos formos, kurios gali skirtis prozodiniais elementais, laikomos homoformomis. Kadangi pasirinktas toks homoformų skyrimo kriterijus, homografai nenagrinėjami. Juo labiau kad nėra aiškių kriterijų, kaip būtų galima skirti fonetiškai nesutampančias homoformas ir homografus.

Norint išvengti painiavos, **šiame straipsnyje laikomasi nuostatos, kad skirtingoms ar toms pačioms kalbos dalims priskiriamos skirtingos kaitybinės formos, besiskiriančios prozodiniais elementais, gali būti ir homoformos, ir homografai,** pavyzdžiui, *karãliaus* (daiktavardžio *karalius* vnsk K) – *karaliaũs* (veiksmažodžio *karaliauti* būs. l. 3 asm.); *nãmo* (daiktavardžio *namas* vnsk K) – *namõ* (prieveiksmis); *pérėjo* (veiksmažodžio *pereiti* būt. k. l. 3 asm.) – *perė́jo* (veiksmažodžio *perėti*

būt. k. l. 3 asm.). Taigi kai kurios homoformos gali būti homografais, o homografai – homoformomis.

Čia pateiktais pavyzdžiais norima parodyti, kad fonetinis tapatumas ar skirtumas nėra esminis morfologinės analizės kriterijus: kirčio vieta ar priegaide gali skirtis ir tų pačių, ir skirtingų kalbos dalių formos.

PROZODINIAIS ELEMENTAIS BESISKIRIANČIOS HOMOFORMOS

Norint nustatyti gramatinį daugiareikšmiškumą ir ypač kirčio vieta, priegaide ar balsio kiekybe besiskiriančias homoformas, buvo analizuota 10 000 gramatiškai anotuotų žodžių formų, pavartotų įvairaus pobūdžio 2001 m. vasario 14 dienos dienraščio „Lietuvos rytas“ straipsniuose. Pavyzdžiai rinkti iš publicistikos, kad kuo geriau atspindėtų įvairias kalbos realijas. Analizuotame tekste daugiau nei pusė formų yra vienareikšmės (1 pav.).

Daugiareikšmes formas sudaro ir fonetiškai tapačios (3960, t. y. 83%), ir skirtingos (812, t. y. 17 %) homoformos. Šiame straipsnyje analizės objektu pasirinktos tik prozodiniais elementais besiskiriančios homoformos. Homoformos gali skirtis kirčio vieta, priegaide ar balsio kiekybe (2 pav.).

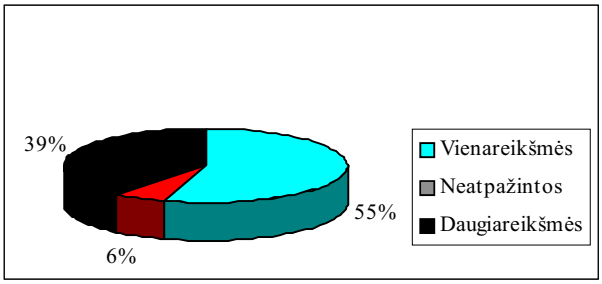

1 pav. Vienareikšmių ir daugiareikšmių žodžio formų santykis

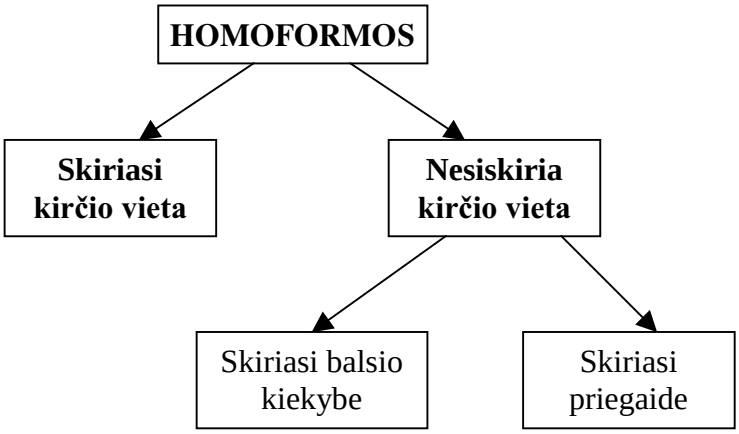

2 pav. Homoformos, turinčios skirtingus prozodinius elementus

Homoformų, besiskiriančių kirčio vieta, yra net 9 kartus daugiau nei tų, kurių kirčio vieta sutampa (statistiniai duomenys pateikti 1 lentelėje ir 3 paveiksle).

1 lentelė. **Prozodiškai skirtingų homoformų santykis**

Bendras skaičius	Skiriasi kirčio vieta		Nesiskiria kirčio vieta			
812	Sk	%	Sk		%	
			81		10	
	731	90	Skiriasi balsio kiekybe		Skiriasi priegaide	
			Sk	%	Sk	%
			23	28,4	58	71,6

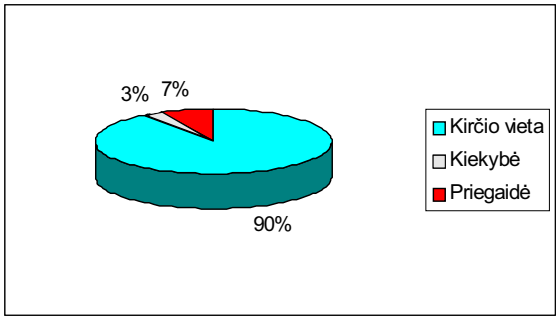

3 pav. Prozodiškai skirtingų homoformų santykis

Kirčio vieta besiskiriančios homoformos

Pirmiausiai bus aptartos tos homoformos, kurios skiriasi kirčio vieta. Jų rasta daugiausia – 90%. Iš analizuojamos medžiagos matyti, kad homoformos gali skirtis: 1) cirkumflekso vieta, 2) akūto vieta, 3) gravio vieta, 4) gravio ir cirkumflekso vieta, 5) gravio ir akūto vieta, 6) akūto ir cirkumflekso vieta (statistika pateikta 2 lentelėje).

2 lentelė. **Skirtingą kirčio vietą turinčios homoformos**

Skirtinga cirkumflekso vieta		Skirtinga akūto vieta		Skirtinga gravio vieta		Skirtinga gravio ir cirkumflekso vieta		Skirtinga gravio ir akūto vieta		Skirtinga akūto ir cirkumflekso vieta		Kiti variantai	
Sk	%	Sk	%	Sk	%	Sk	%	Sk	%	Sk	%	Sk	%
179	24,5	2	0,3	113	15,5	265	36,3	111	15,2	50	6,8	11	1,5

1. Pirmoji su kirčio vieta susijusių pakitimų rūšis – **cirkumflekso vietos kaita** (24,5%), pavyzdžiui:

dėmės
dktv <dėmė> dktv mot.gim vnsk K dktv mot.gim dgsk V dktv mot.gim dgsk Š
blogai
bdvr <blogas> bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk N
prvks <blogai> prvks nelygin.l
vksm <blogti(-gsta,-go)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l vnsk IIasm

Tvirtagalė gali peršokti iš trečiojo ar antrojo nuo galo skiemens į galinį. Tokia kirčio kaita būdingiausia *-(i)o, -ė* linksniuotės daiktavardžiams, moteriškosios giminės būdvardžiams, kurių vienaskaitos naudininkas gali sutapti su atitinkamais prieveiksmiais.

Fonetiškai nesutampa kai kurių daiktavardžių (vnsk V) ir veiksmažodžių (būt. k. l. 3 asm.) homoformos. Joms taip pat būdinga cirkumflekso vietos kaita:

vertė
dktv <vertė> dktv mot.gim vnsk V
vksm <versti(-čia,-tė)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l IIIasm

Gali sutapti ir būti skirtingai tariami *-(i)a* linksniuotės daiktavardžiai ir būdvardžiai:

aukštų
dktv <aukštas> dktv vyr.gim dgsk K
bdvr <aukštas> bdvr nelygin.l neįvardž vyr.gim dgsk K bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim dgsk K

2. Kai kurios homoformos **skiriasi akūto kirčio vieta** – tai pats rečiausias kirčio vieta besiskiriančių homoformų tipas (0,3%):

perėjęs
vksm <perėti(-i,-ėjo)> dlv nesngr veik.r būt.kart.l neįvardž vyr.gim vnsk V
vksm <pereiti(-eina,-ėjo)> dlv nesngr veik.r būt.kart.l neįvardž vyr.gim vnsk V

3. Galimi ir kitokie kirčio vietos pokyčiai – **gali skirtis gravio vieta** (15,5%):

nuvežti
vksm <nuvežti(-ža,-žė)> bndr nesngr dlv nesngr neveik.r būt.kart.l neįvardž vyr.gim dgsk V

Vieni iš dažnesnių atvejų, kai keičiasi skirtingos reikšmės vienodai rašomų homoformų gravio vieta, yra veiksmažodžių bendraties ir neveikiamosios rūšies būtojo laiko vyriškosios giminės dalyvių formų sutapimas:

triko
vksm <trikti(-nka,-ko)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l IIIasm

dktv <triko> dktv vyr.gim vnsk V dktv vyr.gim vnsk K dktv vyr.gim vnsk N dktv vyr.gim vnsk G dktv vyr.gim vnsk Įn dktv vyr.gim vnsk Vt dktv vyr.gim vnsk Š dktv vyr.gim dgsk V dktv vyr.gim dgsk K dktv vyr.gim dgsk N dktv vyr.gim dgsk G dktv vyr.gim dgsk Įn dktv vyr.gim dgsk Vt dktv vyr.gim dgsk Š

Šiame pavyzdyje skiriasi veiksmažodžio ir visiškai sutampančių nekaitomo žodžio skirtingų linksnių kirčio vieta. Vienodai rašomi, bet fonetiškai nesutampa *-(i)o* linksniuotės vardažodžių vienaskaitos vardininkas, įnagininkas, šauksminkas ir bevardė giminė, pavyzdžiui:

liga
dktv <liga> dktv mot.gim vnsk V dktv mot.gim vnsk Įn dktv mot.gim vnsk Š
tikra
bdvr <tikras> bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk V bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk Įn bdvr nelygin.l neįvardž bevrd.gim

Visiškai sutampa ir tik kirčio vieta skiriasi panašios reikšmės skirtingų giminių daiktavardžiai:

premjeras
dktv <premjeras> dktv vyr.gim vnsk V
dktv <premjera> dktv mot.gim dgsk G

-(i)a linksniuotės daiktavardžių tarimu skiriasi sutampančios vienaskaitos vietininko ir šauksmininko formos, *-ė* linksniuotės daiktavardžių – fonetiškai netapačios vienaskaitos įnagininko ir šauksmininko homoformos:

rajone
dktv <rajonas> dktv vyr.gim vnsk Vt dktv vyr.gim vnsk Š
puse
dktv <pusė> dktv mot.gim vnsk Įn dktv mot.gim vnsk Š

Dar vienas dažnesnis linksnių sinkretizmo pavyzdys, kai keičiasi gravio vieta, *-i* linksniuotės daiktavardžių vienaskaitos vardininko ir daugiskaitos galininko homoformos:

sutartis
dktv <sutartis> dktv mot.gim vnsk V dktv mot.gim dgsk G

4. Kartais skiriasi **gravio ir cirkumflekso vieta** – tai pats dažniausias homoformų tipas, kai keičiasi kirčio vieta (36,3%). Jo dažnumą lemia priešpaskutinio skiemens priegaidės taisyklė, kuri būdinga 2 ir 4 kirčiuotės žodžiams. Šių žodžių bendrinėje lietuvių kalboje daugiausia, pavyzdžiui:

diena
dktv <diena> dktv mot.gim vnsk V dktv mot.gim vnsk Įn dktv mot.gim vnsk Š

kalbama
vksm <kalbėti(-a,-ėjo)> dlv nesngr neveik.r esam.l neįvardž mot.gim vnsk V dlv nesngr neveik.r esam.l neįvardž mot.gim vnsk Įn dlv nesngr neveik.r esam.l neįvardž bevrd.gim

Pateiktuose pavyzdžiuose akivaizdi *-(i)o* linksniuotės vardažodžių vienaskaitos vardininkui/įnagininkui ir šauksmininkui ar bevardės giminės formoms būdinga kirčio kaita. *-ė* linksniuotės daiktavardžių sutampa tik vienaskaitos įnagininkas ir šauksmininkas.

Visiškai sutampa ir tik kirčio vieta skiriasi minėtų linksniuočių daiktavardžių vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko formos:

žinios
dktv <žinia> dktv mot.gim vnsk K dktv mot.gim dgsk V dktv mot.gim dgsk Š

Praktiškai retai kada vartojamas, bet teoriškai įmanomas *-(i)a* linksniuotės daiktavardžių vienaskaitos vietininko ir šauksmininko sutapimas, besiskiriantis tarimu:

susirinkime
dktv <susirinkimas> dktv vyr.gim vnsk Vt dktv vyr.gim vnsk Š

Vienos iš dažnesnių tarimu besiskiriančių homoformų – sutampančios kai kurios būdvardžių ir prieveiksmių formos:

skubiai
bdvr <skubus> bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk N
prvks <skubiai> prvks nelygin.l

Keičiasi gravio ir cirkumflekso vieta sutampančiose ir asmenuojamosiose, ir neasmenuojamosiose veiksmažodžių formose, pavyzdžiui:

teisti
vksm <teisti(-ia,-ė)> vksm nesngr dlv nesngr neveik.r būt.kart.l neįvardž vyr.gim dgsk V
yra
vksm <irti(-yra,-iro)> vksm nesngr tiesiog.nuos esam.l IIIasm
vksm <būti(-yra,-buvo)> vksm nesngr tiesiog.nuos esam.l IIIasm

Kirčio vieta skiriasi ir kai kurios sutampančios daiktavardžių ir veiksmažodžių formos:

tartis
vksm <tartis(-iasi,-ėsi)> bndr sngr
dktv <tartis> dktv mot.gim vnsk V dktv mot.gim dgsk G

Skirtingai tariamos vyriškosios giminės vardažodžių vardininko ir moteriškosios giminės daugiskaitos galininko formos:

blogas
bdvr <blogas> bdvr nelygin.l neįvardž vyr.gim vnsk V bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim dgsk G

Šie paminėti gravio ir cirkumflekso vieta besiskiriančių homoformų atvejai vieni iš dažnesnių, bet dar ne visi, kuriuos galima rasti morfologiškai anotuotame tekstyne.

5. **Gali keistis gravio ir akūto vieta** (15,2%), kai sutampa būdvardžių ir veiksmažodžių formos:

nori
bdvr <norus> bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk V
vksm <norėti(-i,-ėjo)> vksm nesngr tiesiog.nuos esam.l vnsk IIasm vksm nesngr tiesiog.nuos esam.l IIIasm

Beveik visiems kirčio vieta besiskiriančių homoformų tipams būdingas veiksmažodžių bendraties ir neveikiamosios rūšies vyriškosios giminės dalyvių daugiskaitos vardininko sutapimas:

duoti
vksm <duoti(-uoda,-avė)> bndr nesngr dlv nesngr neveik.r būt.kart.l neįvardž vyr.gim dgsk V

Dažnas ir kirčio vieta besiskiriantis būdvardžių/dalyvių/įvardžių ir prieveiksmių homoformų tipas:

būtinai
bdvr <būtinas> bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk N
prvks <būtinai> prvks nelygin.l
vksm <būti(-yra,-buvo)> dlv nesngr reikiamyb neįvardž mot.gim vnsk N

Jau anksčiau aptartos *-(i)o, -ė* linksniuočių vardažodžių sutampančios vienaskaitos vardininko, įnagininko, šauksmininko ir bevardės giminės homoformos taip pat gali skirtis gravio ir akūto kirčio vieta.

-(i)u linksniuotės daiktavardžių fonetiškai netapačios vienaskaitos vardininko ir daugiskaitos galininko formos:

sūnus
dktv <sūnus> dktv vyr.gim vnsk V dktv vyr.gim dgsk G

6. **Skiriasi daugiareikšmės formos akūto ir cirkumflekso vieta** (6,8%):

paklausiau
bdvr <paklausus> bdvr aukštesn.l neįvardž bevrd.gim
prvks <paklausiai> prvks aukštesn.l

vksm <paklausyti(-o,-ė)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l vnsk Iasm
vksm <paklausti(-ia,-ė)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l vnsk Iasm

Galima paminėti įvairių kalbos dalių kirčio vieta besiskiriančias homoformas: būdvardžių, prieveiksmių, kartais veiksmažodžių (žr. anksčiau), daiktavardžių ir veiksmažodžių:

laisvės
dktv <laisvė> dktv mot.gim vnsk K dktv mot.gim dgsk V dktv mot.gim dgsk Š
vksm <laisvėti(-ja,-jo)> vksm nesngr tiesiog.nuos būs.l IIIasm

Sutampa *-(i)o* linksniuotės daiktavardžių vienaskaitos kilmininko ir daugiskaitos vardininko, kartais dar ir veiksmažodžių homoformos:

galvos
dktv <galva> dktv mot.gim vnsk K dktv mot.gim dgsk V dktv mot.gim dgsk Š
vksm <galvoti(-ja,-jo)> vksm nesngr tiesiog.nuos būs.l IIIasm

Labai retas daiktavardžio ir prieveiksmio formų sutapimas:

pasauliui
dktv <pasaulis> dktv vyr.gim vnsk N
prvks <pasauliui> prvks

7. **Kiti atvejai** (1,5%):

neverta
vksm <neverti(-eria,-ėrė)> dlv nesngr neveik.r būt.kart.l neįvardž mot.gim vnsk V dlv nesngr neveik.r būt.kart.l neįvardž mot.gim vnsk Įn dlv nesngr neveik.r būt.kart.l neįvardž bevrd.gim
bdvr <nevertas> bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk V bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim vnsk Įn
bdvr nelygin.l neįvardž bevrd.gim
vksm <nevertėti(-a,-ėjo)> vksm nesngr tiesiog.nuos esam.l IIIasm

Šiame pavyzdyje keičiasi akūto, cirkumflekso ir gravio vieta.

rimtas
bdvr <rimtas> bdvr nelygin.l neįvardž vyr.gim vnsk V bdvr nelygin.l neįvardž mot.gim dgsk G

Analizuojant formą *rimtas*, galima teigti, kad čia gali skirtis gravis ir akūtas arba cirkumfleksas priklausomai nuo to, kuriai kirčiuotei bus priskirtas šis žodis – 3 ar 4.

verge
dktv <vergas> dktv vyr.gim vnsk Vt dktv vyr.gim vnsk Š
dktv <vergė> dktv mot.gim vnsk Įn dktv mot.gim vnsk Š

Panaši su kirčio vieta susijusi priegaidžių kaita formoje *verge*: ši homoforma gali įgyti gravį (vyr. gim. dktv vnsk Vt arba mot. gim. vnsk Įn) ir akūtą (jei šį žodį priskirsime 3 kirčiuotei) arba cirkumfleksą (jei priskirsime 4 kirčiuotei) vienaskaitos šauksmininke.

Kirčio vieta nesiskiriančios homoformos

Jau rašyta, kad tos homoformos, kurių kirčio vieta sutampa, gali skirtis arba balsio kiekybe, t. y. trumpas skiemuo kaitaliojasi su tvirtagaliu ar tvirtapradžiu, arba priegaide (žr. 1 lentelę).

Homoformos, besiskiriančios balsio kiekybe. Homoformos, kurios skiriasi balsio kiekybe, būna dvejopos: vienose kaitaliojasi gravis ir akūtas (a), kitose – gravis ir cirkumfleksas (b). 28,4% homoformų yra skirtingos kiekybės:

(a) *porą*
dktv <poras> dktv vyr.gim vnsk G
dktv <pora> dktv mot.gim vnsk G
šoko
dktv <šokas> dktv vyr.gim vnsk K
vksm <šokti(-a,-o)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l IIIasm
(b) *mano*
įvrd <mano> įvrd K
vksm <manyti(-o,-ė)> vksm nesngr tiesiog.nuos esam.l IIIasm
mes
įvrd <aš> įvrd dgsk V
vksm <mesti(-ta,-tė)> vksm nesngr tiesiog.nuos būs.l IIIasm

Šis homoformų tipas nėra dažnas. Iš jų gausesnės homoformos, kurioms būdinga gravio ir cirkumflekso kaita.

Homoformos, besiskiriančios priegaide. Homoformų, kurios skiriasi priegaide, šiek tiek daugiau – 71,6%. Akūto ir cirkumflekso kaita gali keisti žodžių reikšmes. Tai akivaizdu toliau pateiktuose pavyzdžiuose:

klausė
vksm <klausyti(-o,-ė)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l IIIasm
vksm <klausti(-ia,-ė)> vksm nesngr tiesiog.nuos būt.kart.l IIIasm
plautis
vksm <plautis(-aunasi,-ovėsi)> bndr sngr
dktv <plautis> dktv vyr.gim vnsk V

Pateikti pavyzdžiai išryškina ne tik kirčio vietos, balsių kiekybės ar priegaidžių kaitą, bet ir linksnių sinkretizmą, tos pačios ar skirtingų kalbos dalių sutapimus.

IŠVADOS

Automatiškai morfologiškai anotuotame lietuvių kalbos tekstyne rasta apie 20% prozodiniais elementais besiskiriančių homoformų. Vienodai rašomos, bet turinčios skirtingus prozodinius elementus sutampančios kelios kalbos dalių formos vadinamos *homoformomis*, nes lingvistai pateikia nevienodus homoformų ir homografų apibūdinimus. Tokį įvardijimą šiame straipsnyje nulemia ir tiriamasis objektas – gramatiškai pažymėtame tekstyne didesnis dėmesys skiriamas gramatiniams, o ne fonetiniams kalbos dalių sutapimams ar skirtumams.

Minėtos homoformos gali nesutapti kirčio vieta, balsio kiekybe ar priegaide. Galimi įvairūs kirčio kaitos būdai: 1) skiriasi cirkumflekso vieta (24,5%), 2) skiriasi akūto vieta (0,3%), 3) skiriasi gravio vieta (15,5%), 4) skiriasi gravio ir cirkumflekso vieta (36,3%), 5) skiriasi gravio ir akūto vieta (15,2%), 6) skiriasi akūto ir cirkumflekso vieta (6,8%), 7) kiti kirčio vietos kaitos atvejai (1,5%).

Kitos nevienodai tariamos homoformos skiriasi balsio kiekybe (2,8%). Prozodiniais elementais besiskiriančioms homoformoms būdingas ir priegaidės pasikeitimas (7,2%), kai akūto ir cirkumflekso kaita skirtingose formose skiria netgi žodžių reikšmes.

Literatūra

Ахманова О. С. *Словарь омонимов русского языка*. Москва, 1986.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 2000.

Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas, 1990.

Yule G. *The Study of Language*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1985.

Jakaitienė E. *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius, 1980.

Katamba F. *English Words*. London and New York, 1994.

Keinys S. *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*. Šiauliai, 1999.

Lietuvių kalba. Vilnius, 1995. T. 1.

Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius, 1999.

Lyons J. *Semantics*. London, New York, Melbourne, 1978. Volume 2.

Marcinkevičienė R. Tekstynų lingvistika (teorija ir praktika). *Darbai ir dienos*. 2000. T. 24. P. 7–64.

Palmer F. R. *Semantics*. Cambridge, 1981.

Persson G. *Meanings, Models and Metaphors. A Study in Lexical semantics in English*. Stockholm, Sweden, 1990.

Соболева П. А. *Словообразовательная полисемия и омонимия*. Москва, 1980.

Urbutis V. *Lietuvių kalbos leksikos homonimų susidarymo būdai* (Filologijos mokslų kandidato laipsnio disertacijos autoreferatas). Vilnius, 1956.

Zinkevičius V. Lemuoklis – morfologinei analizei. *Darbai ir dienos*. 2000. T. 24. P. 246–273.

Gauta 2002 02 01

Santrumpos

aukšč.l – aukščiausias laipsnis
aukštesn.l – aukštesnysis laipsnis
bdvr – būdvardis
bendr.gim – bendroji giminė
bevrd.gim – bevardė giminė
bndr – bendratis
būs.l – būsimasis laikas
būt.d.l – būtasis dažninis laikas
būt.kart.l – būtasis kartinis laikas
daugin – dauginiai skaitvardžiai
dgsk – daugiskaita
dktv – daiktavardis
DLKG – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika
DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas
dll – dalelytė
dlv – dalyvis
esam.l – esamasis laikas
G – galininkas
Iasm – pirmasis asmuo
IIasm – antrasis asmuo
IIIasm – trečiasis asmuo
Įn – įnagininkas
ištk – ištiktukas
įvardž – įvardžiuotinė forma
įvrd – įvardis
jngt – jungtukas
jstk – jaustukas
K – kilmininkas
kelintin – kelintiniai skaitvardžiai
kiekin – kiekiniai skaitvardžiai
KTŽ – Kalbotyros terminų žodynas
kuopin – kuopiniai skaitvardžiai
liep.nuos – liepiamoji nuosaka
LK I – Lietuvių kalba, I tomas
LKE – Lietuvių kalbos enciklopedija
mot.gim – moteriškoji giminė
N – naudininkas
neįvardž – neįvardžiuotinė forma
nelygin.l – nelyginamasis laipsnis
nesngr – nesangrąžinė forma
neveik.r – neveikiamoji rūšis
padlv – padalyvis
prln – prielinksnis
prvks – prieveiksmis
reikiamyb – reikiamybės dalyvis
Sk – skaičius
sktv – skaitvardis

sngr – sangrąžinė forma
Š – šauksmininkas
tariam.nuos – tariamoji nuosaka
tiesiog.nuos – tiesioginė nuosaka
tikr dktv – tikrinis daiktavardis
V – vardininkas
veik.r – veikiamoji rūšis
vyr.gim – vyriškoji giminė
vksm – veiksmažodis
vnsk – vienaskaita
Vt – vietininkas
% – procentai

Erika Rimkutė

HOMOFORMS IN THE CORPUS OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

S u m m a r y

This paper deals with a part of grammatical ambiguity, homoforms, which are written identically, but pronounced differently. Traditionally in linguistics it is affirmed that homoforms must coincide phonetically, while homographs are pronounced differently. This paper shows that some homoforms can be not identical phonetically. Some homoforms differ by the place of accent, others by the quality of vowels or intonation. It is mostly the place of accent that distinguishes various word forms and even different words.